УДК 796.012.011

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.12>

ЕТНОАНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРИ ТІЛА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СПОРТУ

Ростислав Поліщук

*Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра олімпійської освіти*

вул. Костюшка, 11, 79000, м. Львів, Україна

Варто підкреслити, що концепт «тіло» завжди був цікавим для дослідження, незалежно від галузі та спрямування наукових пошуків. Особливо таке зацікавлення пов'язане з науками про людину та соціум, до яких, зокрема, можна зарахувати антропологію спорту, теорію та історію спорту, а також філософію спорту. Проблематика тіла визначає становлення людини, культури взагалі та поступ фізичного виховання зокрема.

Тілесні основи або ж певні засадничі форми культури тіла людини виконують пізнавальну функцію (описують природні основи певних форм руху), а також своєрідну функцію пам'яті (П. Коннертон). Дослідник А.Б. Соколов слушно зауважує, що «тіло – це комунікативна система, а використовувані в мові і зображеннях метафори тіла містять приховані смисли. «Тіло» – не тільки біологічна, а й історична категорія, і не тільки тому, що всі тіла знаходяться у стані постійних змін, змінюються тілесні практики, а й тому, що тіло – це культурно-ментальний конструкт» [4].

Автор вважає, що знання в цьому плані надзвичайно важливі для багатопланової діяльності людини у сфері спорту та є знаннями філософського, антропологічного і культурологічного характеру. Саме вони зосереджені на цілісності людського організму: ефектах психічної, аксіотворчої, символічної діяльності людини. Тому дослідження етноантропологічних засад культури тіла є необхідним базисом для вивчення спортивної культури.

У роботі охарактеризовано поняття «культура тіла», визначено важливість її дослідження як певного крос-культурного досвіду, який повинен допомогти в осмисленні тіловиховних практик та спорту. Адже тіло і рух – це чи не основні умови існування людини. У процесі аналізу засад культури тіла як основи спортивної діяльності вкрай важливий міжкультурний досвід, а також розгляд світоглядних чинників розвитку мислення і спортивної практики, механізмів їх функціонування та вдосконалення.

Ключові слова: культура, культура тіла, тіловиховання, техніки тіла, габітус.

Постановка проблеми. Кліфорд Гірц зазначав, що культура – це «текстура значень, у поняттях якої людські істоти витлумачують свій досвід і спрямовують свої дії» У такому сенсі етноантропологічні дослідження культури тіла можуть надати певну «текстурну мапу» досвіду тіловиховання та формування спорту [1, с. 11].

Також варто згадати дещо інший підхід до аналізу культури, а саме як до міжгрупової взаємодії. Так, для П. Адлера та Н. Асунсьон-Ланде культура – це набір специфічних навичок, конфігурація всіх більш-менш стереотипних моделей, котрі передаються у певній групі з покоління в покоління – через навчання та ініціацію [10, р. 139, 143, 146]. Всі специфічні навички з часом трансформувалися у певні спортивні практики.

Британський вчений Рой Портер у відповідній главі історіографічної праці чудово сформулював завдання, за допомогою яких можна скласти повноцінну «мозаїку», присвячену культурі тіла. Він виокремив сім таких позицій: 1) The Body as Human Condition

(вивчення того, як релігії, філософії, література співвідносилися з реальним тілесним досвідом існування); 2) *The Form of the Body* (вивчення мови та метафор тіла, використання зображень тіла як історичних джерел); 3) *The Anatomy of the Body* (вивчення того, як люди ставилися до своїх тіл, що вони думали про біль і хвороби, коли відчували себе молодими або старими); 4) *Body, Mind and Soul* (яке місце тіло і розум (душа) займали в етичних, юридичних, педагогічних системах); 5) *Sex and Gender* (якщо жіноче тіло привернуло увагу під впливом фемінізму, то мужність і маскуліність, які зазвичай розглядаються як норма, майже завжди ігноруються); 6) *The Body and the Body Politic* (якщо метафора політичного тіла вже відкрита в історіографії, то набагато менше відомо про те, яку політику проводила влада щодо індивідуального тіла); 7) *The Body, Civilization and Discontents* (історії одягу, їжі, косметики, речей) [3, с. 9].

Можна зауважити, що цими шляхами розвиваються дослідження історії культури тіла. Сприйняття тіла може бути універсальним (як у разі з глобалізацією та перейняттям тілесних практик), але значною мірою диктується цінностями, притаманними тому чи іншому суспільству, тій чи іншій нації, етносу.

Стан досліджуваної проблеми. Для теоретичного дискурсу XXI ст. характерним є звернення до проблематики культури тіла. Саме тіло постає у центрі поширених технік моделювання сучасної особистості за допомогою культурних практик на кшталт спорту. Багатогранні аспекти осмислення тіла та тілесності є об'єктом уваги таких українських філософів, як В. Білогур, А. Возний, О. Гомілко, М. Ібрагімов, а також зарубіжних дослідників спорту – М. McNamee, Paul Weiss, Howard Slusher, І. Биховської, М. Візітея, В. Столярова та інших. Водночас питання етноатопологічних засад тілового виховання як основи спортивної діяльності в сучасній соціально-філософській літературі висвітлені не повною мірою і потребують свого подальшого ґрунтовного, комплексного аналізу.

Мета статті – дослідження етноантропологічних засад культури тіла.

Виклад основного матеріалу. Культура тіла – це традиція догляду за тілом у різних культурах, від плеємних ритуальних дійств – гігієнічних настанов давнього Сходу й античного світу – до сучасних відповідників. Сюди можна віднести і зачіски, і татування, які в прадавні часи мали неабияке значення, і ритуальні рухи, які в подальшому ставали основою тілового виховання. Також варто зазначити, що власна культура тіла притаманна всім етнонаціональним спільнотам і проявляється у процесі міжкультурної комунікації. Ці культурні практики зосереджені на людському тілі з метою трансформації людської суб'єктності. Це не дивно, адже тіло було місцем соціальних смислів, на яких люди проектували свої соціальні прагнення.

Культура тіла була частиною дискурсивної арени, на якій обговорювалися припущення про соціальний клас. Соціолог П'єр Бурдьє вказав на шляхи, якими культивування тіла (або його відсутність) у Франції наприкінці XX століття сприяло формуванню специфічного класового габітусу для різних соціальних класів. Ми спробуємо побіжно окреслити кілька прикладів, адже тема «культура тіла» має чималий обсяг і досить довгий бібліографічний опис.

1. Марсель Мосс та його славнозвісні «техніки тіла». («Les techniques du corps»).

Яскравим прикладом таких досліджень є рефлексії Марселя Мосса. У першому розділі свого есе «Техніки тіла» дослідник, як варто чинити кожному справжньому науковцю, пояснює саму назву і її вихідну проблематику. Марсель Мосс зазначає: «Я говорю саме про техніки тіла, тому що теорію техніки можна створити, спираючись на дослідження, виклад фактів, простий і зрозумілий опис технік тіла. Під останніми я розумію традиційні способи, за допомогою яких люди в різних суспільствах користуються своїм тілом» [2, с. 242–264].

Читаючи протягом багатьох років свій курс «Дескриптивна етнологія», він досліджував багато етноантропологічних проблем різних суспільств. Тому робив цікаві висновки, наприклад: «Мені було добре відомо, що, наприклад, хода, стиль плавання, інші явища подібного роду мають специфічний характер у певних суспільствах: полінезійці плавають не так, як ми, а моє покоління плавало не так, як нинішнє» [2, с. 242–264.] Тобто відомий етнолог наголошував на різниці у формуванні «азів» культури тіла в контексті етнокультурних традицій.

Далі учений розповідає, як познайомився із блискучою статтею «Плавання», яка була написана для видання «Британської енциклопедії» 1902 р. Вона підтвердила його наукову інтуїцію, що це питання цікаве з історичної і етнографічної позицій. Він почав спостерігати зміни в техніках плавання у свого покоління (в тому числі і в самого себе). Вчений стверджує, що така особливість притаманна всім технікам. Будь-яка техніка у власному розумінні втілюється у свою особливу форму. Але так само з будь-яким способом дії тіла. Кожне суспільство має свої, властиві тільки йому звички. Наприклад, такі ж відмінності між англійцями і французами він часто спостерігав не тільки у ходьбі, але й під час бігу тощо. Тобто не тільки в побутових, але і в спортивних техніках. Так, можна відрізнити ходу, для прикладу, англійця та француза, а також способи втілення і техніку спортивних тренувань.

У подальшому для пояснення подібних особливостей культури тіла (техніки тіла) вчений використовує своє уявлення про соціальну природу *habitus* (яке, до речі, потім чудово використав П. Бурдьє, у тому числі для пояснення спортивної практики). «Звертаю вашу увагу на те, що я говорю *habitus* на справжній латині, зрозумілій у Франції. Слово це передає суть справи незрівнянно краще, ніж «звичка» (*habitude, exis*), «навичка» (*accuis*) і «здатність» (*faculte*)... Воно позначає не ті метафізичні звички і таємничу пам'ять, про які йдеться в солідних томах або в невеликих і знаменитих дисертаціях. Ці «звички» варіюються не просто залежно від індивідів і їхніх наслідувальних дій, але головним чином залежно від відмінностей у суспільствах, вихованні, престижі, звичаях і модах» [2]. Марсель Мосс базував свої висновки на своєрідному тріадному підході, який поєднував анатомо-фізіологічну, психологічну й соціальну теорії (концепція «тотальної людини»). Ці факти цікаві, адже вказують на те, що культура тіла відрізняється у різних суспільствах, залежно від їхніх традицій та національно-культурної ідентичності.

Крім цього, вчений вказує на ще один цікавий аргумент. Він вважає, що у всіх елементах мистецтва використання людського тіла домінантним було виховання або наслідування. «Відбувається престижне наслідування...Індивід запозичує низку рухів з акту, скоєного перед ним або разом із ним іншими. Саме в цьому понятті престижу особистості, що здійснює акт впорядкований, дозволений, схвалений, престижний щодо індивіда наслідування, міститься весь соціальний елемент. У подальшому наслідувальному акті містяться психологічний і біологічний елементи». Вчений мав на увазі, що така цілісність чи ансамбль зумовлені усіма трьома елементами, які нерозривно між собою пов'язані.

М. Мосс підкреслює, що всі перелічені вище способи дії були техніками – культурою тіла: «Я називаю технікою традиційний дієвий акт (і ви бачите, що в цьому відношенні він не відрізняється від акту магічного, релігійного, символічного). Необхідно, щоб він був традиційним і дієвим. Не існує ні техніки, ні її передачі, якщо немає традиції. Ось чим людина передусім відрізняється від тварини: передачею своїх технік, особливо їх передачею у вигляді слів» [2].

2. В. Тернер та його знахідки в оазі тіловиховної традиції.

Ще одним цікавим персонажем антропологічного наукового кола є Віктор Тернер. Вчений зайняв певну лакуну у дослідженнях давніх суспільств, а його теорію визначають як символічну антропологію.

Найвідомішим його твором є книга «Символ і ритуал», у якій він намагався окреслити символічні засади тілесної культури. Віктор Тернер пише: «Кожен символ висловлює багато тем, а кожна тема виражається багатьма символами. Сплетіння символів є багатим сховищем інформації не тільки про природне середовище, як вона осягається і оцінюється виконавцями ритуалу, а й про їх етичні, естетичні, політичні, правові та лудичні (сфера гри, спорту тощо в культурі) ідеї, ідеали і правила» [6, с. 40].

Він переконався, що практично будь-яку форму дуалізму слід розглядати як частину більш широкої, тричленної класифікації. Універсальною Тернер вважає тричленну класифікацію, пов'язану з білим, червоним і чорним кольорами. Ці три кольори (принаймні в архаїчних суспільствах) є не просто відмінностями в зоровому сприйнятті різних частин спектра; це, за висловом Тернера, «скорочені або концентровані позначення великих сфер психофізіологічного досвіду, які зачіпають як розум, так і всі органи чуття і пов'язані з первинними груповими відносинами» [6, с. 103]. Не входячи в подробиці всіх смислів і позначень, пов'язаних із цими кольорами, які забезпечують своєрідну первинну класифікацію дійсності, згадаємо лише, що ці три кольори здатні увібрати в себе і символізувати основний тілесний досвід людини (статевий потяг, екскреторні позиви, голод, почуття агресивності, страх, тривогу і пригніченість).

Заявляючи, що тілесний досвід людини за допомогою колірної символіки лежить в основі первинної класифікації дійсності, Тернер вступає в різке протиріччя з гіпотезою Дюркгейма про те, що не соціальні відносини ґрунтуються на логічних відносинах між речами, а навпаки, перші слугують прототипом для останніх. «На противагу цьому, – пише Тернер, – я стверджую, що саме людський організм і важливий для його існування досвід утворюють джерело всякої класифікації» [6, с. 102].

В. Тернер, відкинувши обережність, притаманну багатьом дослідникам, висловив цікаві в контексті нашого дослідження тези:

1) до числа найдавніших символів, створених людиною, належать три кольори, що асоціюються з продуктами людського тіла; культура на ранніх стадіях свого розвитку виявляється тісно пов'язаною з фізіологією людського тіла;

2) це піднесення тілесного досвіду відчувається як забезпечене надлишковою енергією (одна з теорій походження фізичної культури);

3) три кольори символізують піднесений фізичний досвід;

4) фізичний досвід, пов'язаний із трьома кольорами, є також досвідом соціальних відносин;

5) три кольори не тільки втілюють у собі основний тілесний досвід людини, вони також забезпечують свого роду первинну класифікацію дійсності.

Варто підкреслити, що твори Віктора Тернера презентують великий пласт досліджень символів та ритуалів. Його праці використовують, досліджуючи походження спорту як ритуалу та його символіки.

3. Едуард Бернетт Тайлор: тіло у його дослідженнях розвитку міфології, філософії, релігії, мистецтва та звичаїв.

Едуард Бернетт Тайлор належить до числа найбільш видатних етнографів та істориків культури XIX ст. Його дослідження дуже чітко вписувалися у структуру етноантропологічного напрямку, адже вчений намагався «намалювати» цілісну картину сфери, яку намагався осягнути.

В основі релігійних обрядів і вірувань дикунів, на думку англійського дослідника, лежить «віра в духовних істот». Причину появи анімізму він бачив у необхідності для первісних людей відповісти на дві групи питань. «Вони намагалися зрозуміти, по-перше,

що становить різницю між живим і мертвим тілом, що є причиною неспання, сну, екстазу, хвороби і смерті. І, по-друге, що таке людські образи, що з'являються у снах і видіннях» [5, с. 211].

Давня анімїстична теорія життя пояснює багато з фізичних (тілесних) і розумових станів теорією відлітання душі. Ця теорія займає дуже значне і міцне місце в біології «диких» народів.

На більш високих щаблях культури вчення про вторинне втілення душ виступає в повному і багатосторонньому розвитку. Вчення про переселення душ, мабуть, не було прийнято древніми арійцями, але воно знайшло собі місце у філософії індусів. Для індуса тіло є лише тимчасовим вмістилищем душі, яка, будучи «закута в ланцюги своїх вчинків» і «пожинаючи плоди минулих дій», то піднімається, то знижується в довгому ланцюгу втілень у рослину, тварину, людину, божество.

Прагнення людини дізнатися причини, які є рушієм певних подій, що відбуваються перед її очима, – характерна риса людського роду, що виявляється вже на найнижчих щаблях культури. Вже у дикунів спостерігається ця розумова спрага до задоволення тілесними вправами, зокрема схожими на спортивні чи метаспортивні явища. Їх щоденний досвід носить у собі зародок наукового мислення: робити певні дії з метою отримання певних результатів, бачити послідовність дій і певних результатів у інших, робити висновок і знаходити підтвердження свого висновку на факті. Вивчення таких засад ґрунтується також на розгляді процесу ігор та народних забав.

Коли ми розглядаємо ігри дітей і дорослих з погляду етнологічних висновків, які можуть бути вилучені з них, нас у цих іграх насамперед вражає та обставина, що багато з них – лише жартівливе наслідування серйозної діяльності. Таким чином, ігри є для них справжніми уроками.

Так, ігри ескімоських дітей полягають у стрільбі в ціль із маленьких луків; у маленьких австралійських дітей іграшками є мініатюрні бумеранги і списи; гра в «крадіжку наречених» (в українській культурі – «умикання») [7] помічена була в числі звичайних ігор у тубільних хлопчиків і дівчаток.

Так само, як ігри дітей зберігають спогад про первісні військові прийоми, іноді вони відтворюють стародавні етапи історії культури, що відносяться до «дитячого» періоду в історії людства. Дитячі ігри, народні приказки, безглузді звичаї можуть бути не важливі практично, але з філософського погляду вони не позбавлені значення, оскільки відносяться до однієї з найбільш повчальних фаз древньої культури.

Крім того, вчений наголошував на деяких суперечливих поглядах людської спільноти щодо певних звичаїв культури тіла. Зокрема, він писав: «Візьмемо, наприклад, найбезглуздіший і повсюдний звичай пити за здоров'я. Чи може що-небудь на світі мати менше значення для здоров'я іншої людини, ніж те, що я вип'ю стакан вина? Здоровий глузд, звичайно, ніколи не пояснить цього, однак здоровий глузд підказує мені рахуватися з цим звичаєм» [5, с. 81].

4. Дж. Фрезер та його знахідки в дослідженні культури тіла.

Вчений також писав про «умикання», але чітко наголошував на спортивні змагання, які при цьому мали місце. «Такі ж звичаї дотримувалися всіма тевтонськими народами: в німецькій, англосаксонській і норвезькій мовах є загальне слово для позначення шлюбу, що означає «гонитва за нареченою». Сліди цього звичаю збереглися до нового часу. Отже, право одружуватися на дівчині, особливо на принцесі, часто давалося як нагорода у спортивному змаганні» [8, с. 214].

Право виконувати роль «майового» короля і повинчатися з «майовою» королевою іноді пов'язувалося з результатами спортивного змагання, найчастіше бігу (про це згадував

Олекса Воропай у «Звичаях нашого народу»). Можливо, це було пережитком розглянутого нами стародавнього шлюбного звичаю, призначеного для випробувати гідності кандидата в чоловіки. З особливою суворістю таке випробування мало застосовуватися до майбутнього царя, щоб ніякий тілесний недолік не позбавив його можливості виконувати священні обов'язки [8, с. 215].

Висновки. На ранніх етапах свого розвитку етноантропология виявляла схильність до постановки питань, що стосуються універсальної сутності людини. У контексті таких досліджень їй постійно доводилося мати справу з проблемою онтологічних універсалій через різноманітність соціальних відносин у різних суспільствах. Тіло виявилось в центрі онтологічної проблематики, оскільки саме в ньому фокусувалася людська універсальність.

Формування власного тіла у багатоманітні тілесних практик є необхідною складовою частиною «образу тіла», завдяки якому суб'єкт культури надає собі впізнавальної соціальної форми, виявляючи власні смаки, цінності, спосіб мислення й уявлення про себе.

Згідно з такою концепцією М. Мосс оформив цікаву теорію «технік тіла», яку пов'язав із габітусом як результатом досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур. У схемі Тернера спорт здатний «підтримувати контекст, достатній для підтримки спільних переконань та бачень», пов'язуючи учасників/глядачів із трансцендентною реальністю. Тейлор та Фрезер відшукали певні традиції, пов'язані з тіловихованням та тогочасними спортивними змаганнями. Загалом етноантропологічні дослідження продемонстрували дивовижну низку практик, спрямованих на прикрашання, маніпулювання та вдосконалення людського тіла, і підкреслили, що їх значення залежать від певних історичних, соціальних та культурних контекстів.

Список використаної літератури

1. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе І. Київ: Дух і Літера, 2001. 542 с.
2. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Москва: «Восточная литература» РАН, 1996. С. 242–264
3. Портер Р., Вигарелло Ж. Тело, здоровье и болезни // История тела: Соч.: В 3 т. Москва: НЛЮ, 2012. С. 254–285.
4. Соколов А.Б. История тела: предпосылки становления нового направления в историографии / Соколов А.Б. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М: ИВН РАН. 2009. № 26. С. 190-211.
5. Тайлор Э.Б. "Первобытная культура", серия "Библиотека атеистической литературы". Москва: Издательство политической литературы, 1989.
6. Тимчак Я. Світоглядні засади тіловиховання (фізичного виховання і спорту) : навч. посібн. / Ярослав Тимчак. Львів: ЛДУФК ім. Івана Боберського, 2020. 96 с.
7. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 1: Гл. I-XXXIX / Пер. с англ. М. Рыклина. М.: ТЕРРА. Книжный клуб, 2001. 528 с.
8. Burke Peter, ed. New Perspectives on Historical Writing. Cambridge, UK. Polity Press, 1991. 254 pp.
9. Definitions of Culture // Redefining culture: conceptualizing culture across disciplines / ed. John R. Baldwin [et al.]. L. : Taylor & Francis e-Library, 2008. P. 139-226.
10. Geertz C. Deep play: Notes on the Balinese cockfight // Daedalus. 2005. Т. 134. № 4. P. 56–86.

ETHNOANTHROPOLOGICAL PRINCIPLES OF BODY CULTURE AND THEIR SIGNIFICANCE FOR SPORTS

Rostyslav Polishchuk

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyj,

Department of Olympic Education

Kostiushka str., 11, 79000, Lviv, Ukraine

It is worth emphasizing that the concept of "body" has always been interesting for research, regardless of the field and direction of scientific research. Such interest is especially connected with the sciences of man and society, which, in particular, include the anthropology of sport, theory and history of sport, as well as the philosophy of sport. Problems of the body determine the formation of man, culture in general and the progress of physical education in particular.

The bodily foundations or certain basic forms of culture of the human body perform a cognitive function (describe the natural foundations of certain forms of movement), as well as a kind of memory function (P. Connerton). Researcher Sokolov AB rightly notes that "the body is a communicative system, and the metaphors of the body used in language and images contain hidden meanings. "The body is not only a biological but also a historical category, and not only because all bodies are in a state of constant change and bodily practices are changing, but also because the body is a cultural and mental construct."

The author believes that knowledge in this regard is extremely important for multifaceted human activities in the field of sports and is knowledge of a philosophical, anthropological and cultural nature. They focus on the integrity of the human body: the effects of mental, axiomatic, symbolic human activity. Therefore, the study of ethnoanthropological principles of body culture is a necessary basis for the study of sports culture.

The paper describes the concept of body culture, identifies the importance of its study as a cross-cultural experience that should help in understanding physical education practices and sports. After all, the body and movement are almost the basic conditions of human existence. In fact, in the process of analyzing the principles of body culture as the basis of sports activities, intercultural experience is extremely important, as well as consideration of ideological factors in the development of thinking and sports practice, mechanisms for their functioning and improvement.

Key words: culture, body culture, body education, body techniques, habitus.